

Հ. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻԾԱՆԻ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՅԵԱՑՔՆԵՐԸ

«Ապրիլ ամսի սկզբներին՝ 1901 թուին, Վեննայից մեկնում եմ Վենետիկ՝ թե՛ Միխիթարեանների վամֆի հայագիտութեամբ հարուստ գրադարանից օգտուելու եւ թե՛ Իտալիան հմար եղածի չափ տեսնելու: Ուշ երեկոյին հասնում եմ Վենետիկ: Առաւօտ վաղ ոտֆի վրայ եմ ուզում եմ ժամ առաջ տեսնել Սուրբ Ղազար կղզին՝ Միխիթարեանների վամֆը:

Նետում եմ ինձ առաջին պատահած գօնդօլի վրայ: Մի արեւավառ օր է. սեւ գօնդօլը սեւ կարապի պէս ներդաշնակ սահում է Մեծ կանալի կանաչ ջրերի վրայով: Սա կախարդական ֆաղաֆի ամենամեծ, լայն եւ երկայն ջրային պողոտան է, որ կիսում է Վենետիկը երկու մասի: Նրա աջ ու ձախ կողմերում շարքով կանգնած են հրաշագեղ պալատներն ու ապարանքները՝ երփներանգ մարմարիոցով, կառուցուած վենետիկեան չֆնաղ ռնով: Կարծես հեֆիաթների միջով եմ գնում, այնֆա՛ն անիրական, այնֆան երեւակայական են թւում այս բոլորը, սակայն ես հայեացքս յառել եմ Լագունայի՝ հեռուները, որոնում եմ Ս. Ղազարի կղզին... Դանդաղ է ֆայլում գօնդօլը: Ես անհամբեր եմ, շտապեցնում եմ գօնդօլավարին: Մօտենում ենք կղզուն, անյագուրդ նայում եմ կանաչ նոցիների միջից երեւացող կարմիր շէմֆերին.՝ «Սուրբ Ղազարն է սա»,՝ ասում եմ ինձ եւ կրկնում... Գօնդօլը կանգ է առնում: Սրտատրոփ ոտք եմ դնում այս պատմական, քանկարժէք հողի վրայ»¹:

Դարեր շարունակ Միխիթարեան միաբանութեան հայրերը համայն Եւրոպայում, Մերձաւոր Արեւելքի երկրներում հաւաքել եւ աչքի լոյսի պէս պահպանել են հայոց հին ձեռագրերը, մագաղաթէ մատեանները, հայ մանրանկարչական արուեստի եզակի կոթողները եւ հնագոյն գրքերը: Ինչ բարեբախտութիւն է եղել, որ ար-

1 ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ ԱԻԵՏԻՔ, *Երկերի լիակատար ժողովածու 14 հ.ով*, հ. XI, Երեւան 2020 թ., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., էջ 108, 109: Այսուհետեւ՝ փակագծերի մէջ հատորը՝ լատինական, էջը՝ արաբական թուերով:

շաւանքների ու պատերազմների, կրակների ու աւերածութիւնների տակ գտնուող մեր հայրենիքը ունեցել է աշխարհիս ամենագեղատեսիլ ու ապահով վայրերից մէկում մի յուսոյ ափ, որն իր գուրգուրանքի տակ է առել հայ ողբերգական պատմութեան վաւերագիր մատեանները, մշակոյթի մասունքները, հայ ձեռագիրն ու հայ գիրքը: Սակայն Սուրբ Ղազարը ոչ միայն մեծն Մխիթարի ուխտի պահպանման նուիրեալն է եւ մի եզակի թանգարան, այլեւ գիտական կենտրոն, որն իրաւամբ արժանացել է միջազգային ճանաչման՝ Մխիթարեան ակադեմիա անուան տակ:

Միաբանական հայրերը, ճնշող մասով գիտնական հայագէտներ, գիտութեան բազում ճիւղերի, բայց առաջին հերթին հայագիտութեան եւ աստուածաբանութեան անձնուէր հետազոտողներ են, որոնք կերտել են հարիւրաւոր հատորներ իրօք որ «մի ցլխարով, մի կում ջրով»: Տարիներ եւ տարիներ՝ սահմանափակուած փոքրիկ կղզու անձուկի մէջ, նրանք ծառայել են իրենց ազգին, հաւատին եւ ճշմարտութեանը: Սուրբ Ղազարը գիշերային Արկտուս աստղի պէս դարերի խաւարի ու թոհուրոհի մէջ լոյս է պարզեւել մեր ժողովրդին, եղել անդուլ մարտկոցը Վերածննդի ու Լուսաւորութեան գաղափարների:

Օ՛, Իսահակեանը լաւ գիտէր, թէ ինչ հողի վրայ էր ոտք դնում:

Հայր Սիմէոն Երեմեանը առաջնորդում է Իսահակեանին հայր Ալիշանի մօտ. «Մտնում եմք հայր Ալիշանի խուցը, մի ոչ մեծ սեւեակ ծովահայեաց լուսամուտով: Գրասեղանին հակած է մի ալեւոր՝ փոքրամարմին, անարիւն, դալուկ մի սուրբ... եւ գրում է:

Մի վայրկեան դիտում եմ անշուք խուցը... Ամէն կողմ գիրք՝ աթոռների վրայ, սեղանի վրայ. մի պարզ անկողին՝ սնարին Աստուածամօր պատկերը, մի փոքր սեղանի վրայ մի գրաֆիկա՝ ջրով լի, կողքին մի քաժակ: Եւ ուրիշ ոչինչ:

Ալիշանը քարճրացնում է գլուխը, խոշորացոյց ակնոցների միջով նայում եմ ինձ երկու փայլուն, մեծ աչքեր:

Յուզմունքով համբուրում եմ ջուտ ձեռքը, որ կերտել է այն պատկառելի հատորները:

–Ապրի՛Ք, գօրանա՛Ք, ուրկե՞ կուգա՛ք,– հարցնում է Ալիշանը տակաւին առոյգ ձայնով:

Հայր Սիմէոնը պատասխանում է իմ փոխաբեւ.

–Ուսանող է Վիեննայի, կովկասահայ է» (XI, 110):

Իսահակեանը կղզու տպարանում գնել էր Ալիշանի մեծ լուսանկարը, եւ այժմ խնդրում է, որ բանաստեղծը իր ինքնագիրը Թողնի նկարի վրայ: Ալիշանը կատարում է այս խնդրանքը. «Ալիշանը ամուր անոթով դանդաղ ստորագրում է իր ներշնչող անուներ» (երկար տարիներ Իսահակեանի տուն-թանգարանի գրքերի պահարանում պահում էր այդ մասունքը):

Իսահակեանը յիշում էր, թէ Նահապետն ինչպէս փորձեց իրեն սուրճ հիւրասիրել, այնքան պարզ, այնքան մարդկային. «Ալիշանը ժպտում է մեղմակի, ապա հարցնում է՝ ի՞նչ եմ ուսանում, ինչքա՞ն պիտի մնամ Վեներտիկ:

- Ես կրնամ ձեզի սուրճ հրամցնել, վարդապետ, գնա՛ մեզի համար սուրճ ապսպրել:

Ես, շնորհակալ լինելով, հրաժարում եմ սուրճից:

- Սակայն դուն գնա՛, - ասում է Ալիշանը: - Կովկասի հայերը սուրճ չեն սիրեր, դու՛ք թէյ կը սիրէի: Սակէ շատ տարիներ առաջ պարոն Միանսարովը, յայտնի ազգային մը, գիտէ՞ք գինքը: Պետերբուրգէն այցի էր եկած վանքը ու ինձի սամովար մը նուէր բերած էր. ըսաւ ինձի - «Վարդապետ, թէյ խմել սովորէ, աշխատանքի ժամանակ աղէկ է»: Զգործածեցի, հոն կը մնայ վանքի մէկ անկիւնին մէջ:

Լուսանկարը վերցնում եմ խորին շնորհակալութեամբ. նորից համրւում եմ բազմաշխատ անոթը եւ խուցից դուրս գալիս» (XI, 110, 111, 112):

Իսահակեանը մտորում է մեծ ճգնաւորի կեանքի ուղու մասին. «Աւելի քան կէս դար այս խուցում կամ նման խուցում, ողջ երիտասարդութիւնը, կ'ել է նա սեղանին, որի վրայով անցել են անթիւ գրքեր հին ու նոր լեզուներով, հայեացքը Ադրիականի ոսկի ալիքներին եւ ականջը՝ մշտամրմունջ ջրերին, եւ ժողովրդից հեռու, հայրենիքից հեռու, բայց հոգով մօտ, սրտով մօտ երգել է իր «Նուագ»ները, (հինգ հատոր՝ I հ. «Մանկունի», II հ. «Մաղթունի», եւ «Բնունի», III հ. «Հայրունի», IV հ. «Տիրունի» եւ V հ. «Տիրունի»՝ երազելով հայրենիք, տիեզերք, անհունութիւն, յաւերժութիւն...

Այս խուցում, ներշնչուած Մովսէս Խորենացու եւ Անանիա Շիրակացու ներկայութեամբ, անխոնջ համբերանքով եւ աւիւնով պրպտել է ողջ հայ մատենագրութիւնը՝ պատմական եւ աշխարհագրական, եւ արդի հայ գրականութիւնն ու մամուլը, հաւաքել է անթիւ [տեղեկանքներ] տեղեկութիւններ Հայաստանի ամէն մի վայրի մասին՝ հին եւ նոր:

Ալիշանը գիտնական աշխարհագետ էր, անդամ եւրոպական աշխարհագրական ընկերութիւնների, հմուտ ու շատ կարդացած էր, խորապէս ծանօթ եւրոպական գիտնականների գործերին՝ Ա. Հումբոլդ-

տի, Կ. Ռիխտերի, Էլ. Ռեկիւի, այլեւ հին ու նոր ուղեգրութիւնների: Սակայն նա գրքերից կոմպիլեացիա կազմող չէր՝ չոր ու ցամաք, այլ առանց նիւթական աչքերով տեսնելու Հայաստանը՝ հոգով տեսաւ նա դարերի մշտնջենի մէջ թաղուած Հայաստանը, տեսաւ տարածութիւններով՝ հեռու վայրեր... այցելեց Հայաստանի ամէն մի կէտը, սիրեց, ապրեց ամէն մի հողի կտորը, շնչաւորեց աւերակները, գգուեց, հիացաւ նրանցով:

Իր հատորների եւ մեր հոգիների մէջ վերակերտեց նա Հայաստան աշխարհը եւ պատեց մի վիպական, բանաստեղծական մթնոլորտով՝ գեղեցիկ, հրապուրիչ, առասպելական, բայց եւ իրական:

Հայաստանը ոչ ոք այնպէս չգիտէ, ինչպէս նա, ոչ ոք այնքան չի սիրել, որքան նա, այս մեծ հայրենասէրը: Իրականութիւնը նրա գրչի տակ երազ է դարձել եւ երազը՝ իրականութիւն» (XI, 111, 112):

Այս առաջին այցը Վենետիկ, Սուրբ Ղազար կղզի յաւէտ տըպաւորուեց Իսահակեանի յիշողութեան մէջ: Գրեթէ կէս դար անց, 1948 թուականին, նա Երեւանում կը գրի «Ղեւոնդ Վարդապետ Ալիշան» յուշապատումը՝ կերտուած այնպիսի ջերմութեամբ ու սիրով դէպի մեծ Նահապետը, դէպի Սուրբ Ղազարը, որ ընկալուում է ոչ թէ որպէս յուշ, այլ՝ մի ասք, մի ձօն: Երիտասարդ Իսահակեանը անձամբ ճանաչած մեծ հայորդիներից երեք հոգու է առաւել սիրել եւ պաշտել՝ Խրիմեան Հայրիկ, Ղեւոնդ Ալիշան, Քրիստափոր Միքայէլեան:

1901 թ. ապրիլի 8-ին բանաստեղծը Վենետիկից մի նամակ է գրում Վիեննա տեղի Մխիթարեան միաբանութեան Հայր Բառնաբաս Պիլեզիկեանին (Իսահակեանին մօտ ու հարազատ մի անձնաւորութեան):

«Յարգելի Հայր Սուրբ.

1901 թ. 8 ապրիլի, Վենտիկ:

Շնորհաւորում եմ Ձեր Զատիկը, երեկ սուրբ Ղազար էի. պատարագին: Լաւ՝ անցաւ: Հ. Ալիշանը հիւանդ էր, հիմա լաւ է. գարմանալի ուժեղ ոգու տէր մարդ է. գարմանալի մա՛րդ է. հիացած եմ իրենով... Աւետիք Իսահակեան»:

Հարկ է ասել, որ թէ՛ Վիեննայի եւ թէ՛ Վենետիկի (Սուրբ Ղազարի) Մխիթարեան միաբանութեան հայրերը արտակարգ բարելից եւ հոգատար վերաբերմունք են ցուցաբերել Իսահակեանին եւ իր առաջին այցին, երբ ինքը բոլորովին երիտասարդ բանաստեղծ ներկայացաւ հայրերին եւ հայ բանաստեղծութեան Նահապետ Ղեւոնդ Ալիշանին եւ թէ՛ յետագայ տարագրութեան տարիներին:

Յիրաւի, շատ թանկ էին Իսահակեանի համար այն ժամերը, որոնք նա անց էր կացնում Մխիթարեան միաբանութեան հարուստ գրադարանում: Գրքերը, որ լեզենդ էին իր համար, բանաստեղծը կարող էր առնել ձեռքը, կարդալ ու անյազ կարդալ:

Սակայն ամենամեծ լեզենդը Ղեւոնդ Ալիշանն էր: «Ղեւոնդ Վարդապետ Ալիշան» մեր յիշատակած յուշապատումի մէջ Իսահակեանը պատմում է նոյն թուին Նահապետի հետ ունեցած իր երկրորդ հանդիպման մասին: 1901 թ. գարնանը բանաստեղծը Պետերբուրգի հայ ուսանողների մի խմբակից նամակ էր ստացել, խնդրանքով որոշ կենսագրական տեղեկութիւններ առնել Հայր Ալիշանից, ինչպէս նաեւ իմանալ նրա կարծիքը «Հայկական հարցի» վերաբերեալ: Այս նիւթերը տպագրուելու էին յիշեալ խմբակի ձեռնարկած «Անուանի հայերի կենսագրութիւններ» ժողովածուում:

«Այս նամակով զինուած, գնացի Ալիշանի մօտ, - գրում է իր յուշերում Իսահակեանը: Ալիշանը հեգնանով ասաց.

- Ատ ի՛նչ ծանր քար եմ դրած քո մէջիմ: Վախեցա՞ր. գրելի՛ք քան մը չկայ: Ես կենսագրութիւն չունիմ:

Ասաց, որ իրեն 8-9 տարեկան հասակում Կ. Պոլսից բերել են Ս. Ղազար, նուիրել են վաճիմ: Սկսել է աշակերտել միաբանութեան դպրանոցում, աւարտել է շատ մատաղ տարիքում, ուսանող է եղել եւ մի քանի տարի էլ Փարիզի Մուրադեան հայ վարժարանում դասատու եւ վարիչ է եղել: «Եւ քանի մը գրքեր եմ գրած: Ուրիշ ալ ըսելի՛ք չունիմ: Գրքէ-գիրք՝ առ է եղած իմ նամքան: Ուրիշ տեղեր չեմ գացած»» (XI, 112):

Այսպիսին է հակիրճ պատմութիւնը այդ հսկայ արարչի հսկայ կեանքի: Ինչ աստիճան համեստութիւն, սեփական անձը ստուերում պահելու աննախադէպ օրինակ:

Պետերբուրգեան ուսանողների երկրորդ խնդրանքը կատարելն աւելի դժուար էր, քանի որ Ալիշանը պիտի յայտնէր իր դիտարկումները դարասկզբում նոր հասակ առնող «Հայոց հարցի» վերաբերեալ: Իսահակեանը իր յուշագրութեան էջերում ջանասիրաբար բերում է Ալիշանի ասածները եւ, ինչպէս ինքն է գրում. «որ ես շարադրում եմ արեւելահայ քարքառով»:

Այստեղ ամբողջութեամբ մէջ բերել կամ վերապատմել Հայր Ալիշանի մտքերը հարկ չկայ, քանի որ Իսահակեանի երկերում դրանք բազմիցս տպագրուել են:

Ակնյայտ էր Ղեւոնդ Ալիշանի ասածներից այն, որ հայ ժողովուրդը գիտակցելով, որ սեփական ուժերով չպիտի կարողանար

րուստի: Թուրքիայում կոտորում են հայերիդ շարունակ, Ռուսիայում էլ հայերը ոչ ուս ժողովուրդների հետ դատապարտուած են շուտ կամ ուշ ձուլուելու ոուս մեծ ժողովրդի մէջ:

Բոլոր միաբանները սոսկացին, սակայն, արքահայրը (Իգնատիոս եպիսկոպոս Կիւրեղեան) հանդարտութեամբ պատասխանում է.

- Հայ ժողովուրդը շա՛տ աւելի ահեղ ժամանակներ ու բռնութիւններ է տեսել, նուազել է թուով, բայց մնացել է ոգով կայուն եւ անվթար: Մեր յոյսը Աստծու վրայ է, մեր ժողովրդի տոկունութեան եւ պատմութեան անխմանալի ընթացքի վրայ:

Բոլոր միաբանները անխօս հեռանում են դահլիճից, իսկ մեծամուն չինովիկը, Բարտողարի հետ միայնակ, գնում է նաւամատոյց» (XI, 114):

Այսպէս էլ ապրել է մեր ժողովուրդը, յիշելով իր հերոսական անցեալը, յիշելով, որ աւելի ծանր օրեր է ունեցել եւ անց է կացրել՝ յոյսը դրած Աստծոյ եւ պատմութեան «անխմանալի երթի» վրայ:

Իրօք որ անիմանալի ընթացք, եթէ Ալիշանը իմանար, թէ ի՛նչ է սպասում իր ժողովրդին մէկ տասնամեակ անց:

Այսպէս էին անցնում օրերը Վենետիկում: Վենետիկն իր առինքնող գեղեցկութեամբ գերել էր Իսահակեանին: Առաջին այցի շրջանից ուղեւորական նօթեր կամ գրառումներ այս քաղաքի վերաբերեալ չեն պահպանուել, այդպիսիք շատ կը լինեն «Յիշատակարանի» ուշ շրջանի գրառումներում, սակայն Վենետիկը աներկբայօրէն մխրճւում էր բանաստեղծի գիտակցութեան մէջ, նրա ուրմանտիկ, գեղեցիկը պաշտող ու գնահատող էութեան մէջ: Վէպը այս քաղաքի հետ 1901 թուականին դեռ միայն ընձիւղներ էր արձակում, շարունակութիւնը լինելու էր տասնամեակներ անց...

Վենետիկն իր աներեւակայելի գեղեցկութեամբ գերել էր պօէտին: Յիրաւի, առաջին անգամ էր օտար աիւր նրա համար այսքան սիրելի եւ դիւթիչ, բայց եւ այնպէս նա փափագում էր օր առաջ տուն հասնել: Մօտենում էր հրաժեշտի պահը. «Երբ մեկնում էի Վենետիկից, գնացի Ալիշանի մօտ՝ վերջին անգամ տեսնելու եւ հրաժեշտ առնելու: Օրհնեց ինձ, քարիքներ մաղթեց եւ ողջոյն ուղարկեց Խրիմեան Հայրիկին:

- Ինձմէն հարիւր օրով մեծ է ան,- ասաց Ալիշանը,- բայց կ'ըսեն, որ շատ առոյգ է, ձի կը նստի, հարկաւ այդպէս է. ան Մասիսի հովին տակ կը քնանայ, Արաքսի ջուրը կը խմէ, Հայաստանի հաց կ'ուտէ, անոր հողի ուժը կ'առնէ...» (XI, , 114-1145):

Ինչ պարզ ու հիանալի բառեր: Որոնք նույնութեամբ, մի երկու-երեք ամիս անց, բանաստեղծը պիտի հասցնէր Խրիմեան Հայրիկին:

Իսահակեանը յիրաւի գիտակցում էր, որ սա իր վերջին հանդիպումն էր Ալիշանի հետ, եւ նա ճակատագրից շնորհակալ էր, որ իրեն բախտ էր վիճակուել ծանօթանալ մեծ հայի հետ, լսել նրա իմաստուն գրոյցները: Փոքր-ինչ առաջ անցնելով, ասենք, որ հայ բանաստեղծութեան Նահապետի մահուան բօթը Իսահակեանն առաւ նոյեմբերի կէսերին հայրենի Ալեքսանդրապոլում (Ալիշանը մահացել է 1901 թ. նոյեմբերի 9 (22), Ս. Ղազար կղզում): Իսահակեանը ներկայ է եղել Ալեքսանդրապոլում Հայր Ալիշանի հոգեհանգստի արարողութեանը եւ այդ մասին գրել է իր «Յիշատակարան»-ում. «Կատարեցին հայ կաթոլիկների եկեղեցում հ. Ալիշանի համար հոգեհանգիստ: Կաթոլիկների վարդապետ Պ. Նահապետեանը խօսեց՝ «Գիտե՛ք, ժողովրդեան՛ք, սա ի՞նչ նշանակութիւն է, ցոյց տալով հոգեհանգստի դագաղը,՝ սա հայր Ղեւոնդի հոգեհանգըստութիւնն է. ո՞վ էր հայր Ղեւոնդ, Մխիթարեան ուխտի քահանայ էր, որ 40 տարի աչք կը ծռէր, գրիչ կը շարժէր ազգի համար, անթիւ գիտական ու հոգեւոր գրքեր գրեց, հիմի նա մեռաւ, լոեց Աւարայրի Քրքուլը...»»: Իսահակեանը մանրամասնօրէն վերապատմում է այդ արարողութիւնը եւ նկատում. «Ներկայ էր պ. Բաղաբազումիւր, անդամներից Բաղ. վարչութեան, երիտասարդներ ու տիկիմներ, չկար ո՛չ մի հայ լուսաւորչական հոգեւորական» (Հ., 279, 280):

Հայրենիք վերադարձած բանաստեղծը խորապէս ազդուել էր՝ պաշտելի Նահապետի մահուան բօթն առնելով:

Իսկ տարեվերջին Իսահակեանը Ալեքսանդրապոլում ստանում է Վենետիկից հայր Եսայի վարդապետ Տայեցիի իրեն գրած նամակը, ուր մանրամասն պատմւում է հայր Ալիշանի մահուան մասին.

«29 դեկտ. 1901. Վենետիկ Ս. Ղազար

Կարդացի Ձեր գրած զգայուն տողերը Ալիշանի մահուան առթիւ, որոնք վերստին պատկերեցին մտացւ եւ հոգւոյս մէջ, դեռ թարմ եւ արտասու՛ւք ողորդեալ տխու՛ր յուշեր, ո՛հ, ի՛նչ դառնակսկիծ գիշեր էր այն գիշերը, տխուր եւ շատ տխուր, եթէ միակ մխիթարութիւն մը ունեցայ այն մեծ եւ վսեմ, սուրբ եւ պաշտելի Նահապետին մահուան օրն, այս էր որ գիշերն ի լոյս անձուն անցնելով նորա սենեկին մէջ, Բաղդ ունեցայ իւր վերջին շունչը բազկացս մէջ աւանդելու. եւ որպիսի բաղդ» (ԱԻԸԱ):

Հայր Ղեւոնդ Ալիշանը մշտապէս տպաւորուել էր Իսահակեանի գիտակցութեան մէջ, որպէս մեծագոյն հայագէտ գիտնական, աշխարհագէտ եւ բնագրագէտ, լեզուաբան եւ աստուածաբան, հայ բազմադարեան պօեզիայի պատմութեան մէջ իւր առանձնաշատուկ եւ բարձր տեղը ունեցող բանաստեղծ:

Երբ Մոսկուայում լոյս է տեսնում Վալերի Բրիւսովի կազմած “Поэзия Армении” անթոլոգիան եւ մէկ տարի անց այն հասնում է Ժնեւում բնակուող Իսահակեանին, նա հետեւեալ կարծիքն է գրում իր ընկերոջը՝ Գարեգին Լեւոնեանին.

«1917, 28 մարտի, Ժնեւ

Ստացայ վերջապէս, “Поэзия Армении”, այո՛, հոյակապ գիրքը: Մեծ ջանք, մեծ ֆաշակ. միայն ակնհայտ, որ մեծ տեղ է տուած Ծատուրեանին, եւ շա՛տ քիչ Դերեմիկին, Սիամանթոյին, Վարուժանին, Ալիշանին» (VI, 170):

Այս պարագայում, տալով Ղեւոնդ Ալիշանի անունը, Իսահակեանը մէկ անգամ եւս հաստատում է, թէ՛ որքան բարձր է նա դասում Ալիշանին որպէս բանաստեղծ: Եւ կ'ոգե՞նար, որ “Поэзия Армении” նման հեղինակաւոր գրքում առաւել ամբողջական շարքով ներկայացուած լինէր Ալիշանի նման մեծութիւնը:

Իսկ ընդհանրապէս խօսել Ալիշանի հանդէպ ունեցած Իսահակեանի հայեացքների, տեսակէտների, գնահատականների մասին, կը նշանակէր բացայայտել բանաստեղծի մի բարդ ու միասնական կոնցեպցիան առ Ալիշան, ինչը կը նշանակէր առ Հայաստան աշխարհ, հայ ժողովրդի պատմութիւն, առ Հայոց եկեղեցի, «Հայկական հարց», Հայոց պօեզիա, եւ վերջապէս, հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագրի ու Ալիշանի տեսլականը Հայաստանի ապագայի: Անշուշտ, այս ամէնը լաւ գիտակցելով, եւ մանրադիտակի տակ բազմիցս ընթերցելով Իսահակեանի «Ղեւոնդ Վարդապետ Ալիշան» յուշապատումը, Ժամանակի հաւատաքննիչները զերծ մնացին 1948-ի տարեվերջին յայտնուած Վարպետի գաղափարապէս պայթիւնավտանգ Յուշ անմեղ անունը կրող գրութեան տպագրումից եւ այն պահեցին արխիւային գրողներում, մինչեւ Վարպետի կեանքի աւարտը: Եւ թոյլ տուեցին տպագրել այն գրման օրից միայն տասնմէկ տարի անց՝ 1959 թուականին՝ Իսահակեանի երկերի քառահատորեակի չորրորդ հատորում:

Այնպէս որ, նոյնիսկ այդպիսի վիթխարի հեղինակութեան Աւետիք Իսահակեանի անունը չնպաստեց, որ տպագրուէ Յուշը Ղեւոնդ Վարդապետ Ալիշանի մասին: Եւ այն «Ուստա Կարօ» վէպի,

«Մասա Մանուկը» պօֆի կողքին մնաց Վարպետի անտիպ երկերի շարքում: Մինչեւ որ չեկաւ նրա ժամանակը:

Սակայն իսահակեանի Ալիշանականը սրանով չի վերջանում: Անսխալօրէն կարելի է ասել. Ալիշանը անջնջելի հետք է թողել իսահակեանի մտածողութեան, իսահակեանի հոգեկան աշխարհի վրայ: Ահա իր «Յիշատակարան»ի 1917 թ. ապրիլի 27-ի գրառումներէց մէկում իսահակեանը, մտորելով Հայաստանի հանդէպ ժամանակակից Եւրոպայի վարած քաղաքականութեան մասին, գալիս է շատ կարեւոր մի եզրակացութեան՝ «Եւրոպան միանգամայն բարոյագուրկ է, հոգեպէս փտած, եւ կամաց-կամաց ընկնում է տգիտութեան եւ անգգայութեան մէջ. շահը, պզտիկ նիւթական շահը, տիրապետում է բոլոր հոգիների եւ մտքերի վրայ, շահով է չափում ամէն մի արժէք, ով նրանց սանտիմ է տալիս, նա ազնիւ է եւ սիրելի – ուղղակի պոռնիկի հոգեքանութիւն: Այդ է պատճառը, որ ահաւոր, պատմութեան մէջ չտեսնուած հայկական ջարդերը ո՛չ միայն գայրոյթ չյարուցին նրանց մէջ դէպի թուրքերը, այլ ջանագին օգտագործեցին այդ արիւնը՝ դառնալ փաստարան եւ պաշտպան թուրքերի համար, ստանալով նրանցից վարձ ու հատոյց, կոնցեսիաներ, նոյնիսկ մեղադրեցին հայերին...»

...ինչպէս հայր Ալիշանն ինձ 1901 թ. ասաց՝ «Աւերուած է Եւրոպայի բարոյականը». խաչակիրների Եւրոպան չէ, այլ՝ բուրժուա սոցիալիստ եւ թուրքի սանտիմը տիրող: Մենք կարծում էինք, թէ հայկական ջարդերը պիտի խոցեն ազնիւ Եւրոպայի խիղճը, նա պիտի գայրանայ, լուգուի եւ միահամուռ միանայ եւ կռիւ յայտարարի թուրքերի դէմ... Որքան միամիտ էինք...» (Հ. 325):

Սա 1917 թուի ապրիլն էր, եւ եղեռնից անցել էր ընդամենը երկու տարի: Բնականաբար Վենետիկում ապրած տարիներին (1920-1923) Ալիշանին իսահակեանը շա՛տ եւ շա՛տ առիթներ է ունեցել յիշելու: Այցի գնալու, կանգնելու լուրի այն խուցի շեմին, ուր նա առաջին անգամ պատահեց հայութեան նահապետին՝ ուղիղ քառորդ դար առաջ:

Եւ ինչպէս ցոյց են տալիս «Յիշատակարան»ի այլ գրառումները, պօֆիի նամակները, Նահապետի կերպարը միշտ իսահակեանի հետ է եղել:

Իսահակեանի մերձաւոր շրջանին յայտնի էր այն իրողութիւնը, որ Ֆրանսիական Աւալոն գիւղում, ուր իսահակեանը հանգստի էր գնացել իր ընտանիքի հետ, մէկ անգամ գիշերով, շատ իրատեսական ձեւով բանաստեղծին այցի է գալիս Ալիշանի ուրուականը եւ նրանք ճանաչում են իրար եւ նրանց մէջ՝ կարճ,

բայց դրամատիկ զրոյց է ծագում, որը պատկերում է Խաչակեանն իրենից անբաժան «Յիշատակարան»-ի էջերում:

«1934 թ. Սեպտեմբերի 26, Աւալուն

Գիշերս, երազիս մէջ տեսայ Հայր Ղեւոնդ Ալիշանին. պատմում էի նրան Հայաստանի մասին:

Նա ասաց.

- Մի' ասեր, մի' ասեր, մի' ասեր...

Ձուզեցաւ լսել Հայաստանի աւերների մասին» (Հ., 393):

Ու թէեւ «Յիշատակարան»ում հանդիպումը ներկայացւում է որպէս երազ, բայց իրականում, ինչպէս եւ միշտ վկայում էր մտերիմների հետ զրոյցներում Խաչակեանը, դա ոչ թէ երազ է եղել, այլ շատ ուշադրական Նահապետի ուրուականի հետ:

Ա.Ի.Ի.Կ. ԻՍՍ.ՀԱ.ԿԵԱՆ